

УДК 930.1:303.446.4

*Валерій Саєнко**

«СІМЕЙНА ІСТОРІЯ» ТЕРЕНОЖКІНИХ ТА ІЛЛІНСЬКИХ

Розглянуто на новітніх методологічних засадах матеріали до вивчення «сімейної історії» родини науковців-археологів О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської. В загальних рисах простежено долю двох фамільних гілок протягом чотирьох-п'яти поколінь. Серед представників цих родин чимало визначних людей та яскравих особистостей.

Одним з них був Тереножкін Олексій Іванович (1907–1981) – археолог, спочатку працював в Росії та Середній Азії, 1948 р. він переїхав в Україну, працював в Інституті археології АН УРСР, більше тридцяти років (з 1949 р.) очолював скіфо-античний відділ археології раннього залізного віку.

Займався вивченням передскіфського періоду в Лісостепу, відкрив значну кількість пам'яток, виділив чорноліську археологічну культуру. Довів її зв'язок з попередніми культурами епохи бронзи. В степовій частині Східної Європи пов'язав чорногорівський та новочеркаський етапи з історичними кіммерійцями. Проводив чисельні польові дослідження. 1958 р. захистив дисертацію за темою «Передскіфський період у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі».

Учений прослідкував безперервну спадкоємність археологічних культур в Правобережному Лісостепу від епохи бронзи і раннього заліза до протослов'ян. В співавторстві зі своєю дружиною та науковим однодумцем В.А. Іллінською підготував розділи з кіммерійського та скіфського періодів до 2 тому «Археології УРСР» (видання 1971-го та 1986 рр.). Вони розробляли проблеми походження скіфів, розповсюдження їх культури, етнічної географії, соціальних відносин і формування державності. Скіфію вважали єдиною різноетнічною державою в межах Степу і Лісостепу під головуванням іраномовних скіфів, які прийшли з Центральної Азії.

Ключові слова: *О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, сімейна історія, археологія.*

Про актуальність теми історичної фамілістики можна сказати, що вона має, зрештою, стратегічне значення, бо саме сім'я виступає таксономічною одиницею суспільної структури та суттєвою складовою у передачі культурного надбання і традицій від одного покоління до наступного. Тому означена проблематика потребує постійного ретельного дослідження, це складний

* Вільний історик.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

динамічний і нелінійний процес – водночас кожне покоління модифікує традицію, бо змушене частково відмовлятися від наслідування досвіду, пристосовувати його до вимог часу; інколи особистість своїми досягненнями взагалі зобов'язана саме тому, що змогла порвати з сімейними традиціями.

Хоча історичне вивчення родини почалося ще у XIX ст., а потім предметне поле досліджень постійно розширювалося, системна і міждисциплінарна наука фамілістика склалася лише в 1970-і рр. У вітчизняній історіографії також склався жанр родинних біографій [1; 4; 14; 18].

Як сам історичний процес в цілому, так і родинні історії часом мають дискретний характер і у генеалогічному сенсі, коли якісь фамільні гілки затухають, так і в тому, що певні представники роду не є видатними особистостями, а історія – це саме «діяння». Втім, життя «маленької людини» було поставлено у центр історичного дослідження, коли в 1970-х рр. у Німеччині на перетині історії, етнографії та генеалогії сформувалася «історія повсякдення». Зазначений підхід дозволив дійти до дещо глибшого розуміння масштабних соціальних процесів.

Стосовно ж написання біографій визначних постатей, то звернення до «суміжних біографій» їхніх рідних та близьких дозволяє створити контекст соціальних [див., напр.: 18] та культурних зв'язків, які утворюють інколи вирішальні чинники формування особистості. Така сфера сімейного життя, як впливи сімейного менталітету на індивідуальне світобачення взагалі залишається маловивченою і на сьогодні [13, с. 74]. В українській історіографії як на взірць ретельного дослідження біографічного матеріалу якнайширшого кола родичів певних визначних особистостей слід вказати, наприклад, на монографії про родини М.С. Грушевського [9] та В.П. Петрова [19].

Сімейна традиція не завжди безперервна, бо перебуває безпосередньо в умовах етно-соціальних змін, що проходять у суспільстві. Тому на ще більшу

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

увагу заслуговують позитивні приклади досвіду збереження та розвитку традицій в межах родини.

Серед інших фахових династій можна згадати чимало сімейних осередків істориків. Доля і дослідницький здобуток представників однієї такої родини пропонується до розгляду. Головними постатями нашої розвідки є подружжя археологів Олексія Івановича Тереножкіна та Варвари Андріївни Іллінської, відомимих й шанованих науковців. Їхній внесок у вивчення історії давнього населення на території України є вельми представницьким.

Дослідження цієї «сімейної історії», окрім іншого, дозволяє простежити взаємодію родини та суспільства протягом тривалого часу: «На время папиной жизни выпали революция, без малого, весь социализм, Гражданская и Отечественная войны» – писав про О.І. Тереножкіна його син Андрій [5, с. 3]. Зокрема, біографічні матеріали подружжя є цікавим джерелом і для вивчення роботи радянських установ історико-археологічного профілю 1920–1970-х років, діяльності наукових спільнот Самари, Москви, Ташкенту, Самарканду та Києва.

Про підсумки наукової діяльності О.І. Тереножкіна зазначалося, що він прожив в науці «нібито два життя» [11, с. 4]. Втім, здається, що його доробку вистачило б і на більшу кількість окремих наукових біографій, настільки різноманітними, інколи взагалі неочікуваними були його захоплення (наприклад, плани виїхати на початку 1930-х рр. для роботи у Монголію), а напрацювання - плідними за результатами.

Він був однією з постатей, що зв'язали покоління дореволюційних науковців і сучасних дослідників-археологів, забезпечивши тим самим безперервну передачу культурної традиції і фахових знань. О.І. Тереножкін належав до школи В.А. Городцова, прибравши усі її здобутки, як то аналітичність, метод типологічних побудов, виділення культурних груп на основі археологічних джерел, навички ретельних польових досліджень (розвідок та розкопок). Втім, наприклад, московська школа Д.А. Анучіна

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

вигідно відрізнялася своєю спрямованістю на комплексніший підхід, у чому дещо вигравав науковий конкурент Олексія Івановича – С.П. Толстов.

О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська народилися на зламі епох, коли було краще взагалі не мати «довгої» біографії, аби в ній не знайшлося якогось компромату. Відбувався процес формування «нової людини», і головним на практиці стало не лише «перевиховання», а й фізичне винищення – або пряме, або ж опосередковане, уповільнене і приховане через створення економічних та позаекономічних умов для тиску на певні етно-соціальні групи для зменшення їх чисельності. З іншого боку, передбачалося, що такий вплив призведе до потрібних владі змін у свідомості «непролетарських» суспільних верств. За комуністичною доктриною, до революції існували не лише «дві літератури», за відомим ленінським висловом, а й два таксономічних класи – «експлуаторів» та «експлуатованих», які названі літератури репрезентували. Оскільки вони мали певну сословну закритість, то поступово формувалися й два етноси на цій свого роду кастовій основі. Після переформатування колишньої імперської держави почався складний етнічний процес, загальним вектором якого було утворення нової «радянської людини».

Зрозуміло, що на зламі епох обривалися й сімейні традиції, в черговий раз почалася нова хвиля редагування свого соціального минулого, змін прізвищ, етнічної мімікрії та іншої біографічної самоцензури.

Ті ж представники вихідців зі скинутих панівних верств, зокрема частина інтелігенції, яких репресивна політика не знищила, повинні були стати найбільш лояльними до нової влади та активними викривальниками і борцями з проявами наслідків системи російського самодержавства. Фактично вони були «засудженими умовно», і часто черга до «колишніх» доходила після «відстрочки вироку». Життя в умовах постійного стресу, відчуття небезпеки, коли над ними був занесений «меч революції», повинно було призводити до включення якихось психологічних підсвідомих компенсаторських механізмів, що призводили до суттєвих аберацій свідомості, «подвійного життя» і змін особистості (свого

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

роду «соціальної шизофренії»), наслідки чого, ймовірно, значною мірою відчуваються і зараз у пост-радянських суспільствах.

Батьки О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської не належали до найвищої соціальної верхівки, як, наприклад, предки їхнього сучасника С.П. Толстова, але зв'язок (навіть не особистий, а лише за сімейними ознаками) з такими верствами, як дрібні торговці або військово-технічні службовці з дворян, як це видно з історії їхніх сімей, вимагали приховування певних фактів з минулого. Проте, сімейна «усна історія» та документальні свідчення зберегли інформації більше, ніж вони містилися в офіційних джерелах.

В.О. Ключевський [8] свого часу написав таку собі «віртуальну» біографію предків Євгенія Онегіна – досить безпомилкову, як уявляється, реконструкцію долі представників кількох поколінь на тлі історичних епох, сучасниками яких вони були. Нечисельні відомості про дідів-прадінів Олексія Івановича Тереножкіна також дозволяють з певною вірогідністю в загальних рисах простежити походження його роду.

Після реформ патріарха Нікона та наступного церковного розколу незгодні масово переселялися на землі Речі Посполитої. Серед них були і предки Тереножкіна, які жили десь на півночі Правобережжя України, або ж у південній частині білоруського полісся. За часів Єкатерини II, коли відбувалися примусові репатріації старообрядців, вони були переселені у Заволжя. Тоді у вигинах р. Великий Іргіз існували ще досить великі лісові масиви, там виникали монастирі, а на стародавніх руїнах золотоординського міста була заснована станиця Мечетна.

За сімейними переказами, один з предків нібито був кріпаком на чавуноливарному заводі. Він шкультигав і ходив з дубцем, тож отримав прізвисько Трьохножкін. Антропонім цей типовий за словоутворенням (відомі Білоножкіни, Жовтоножкіни), але рідкісний і, можливо, що більшість Тереножкіних є далекими родичами.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Дід вченого, Александр Андрійович був офенею – торгував з коробом за плечима. Відомості про нього збереглися вже конкретні і детальні. Сам офенський промисел був найбільш поширений у центральних губерніях, селяни займалися ним переважно взимку на відходах, а навесні поверталися до сільського господарства. Продавали книжечки, ікони, папір, нитки, прикраси тощо, переїздили інколи на великі відстані – у Нижнє Поволжжя, Україну, Болгарію, Сибір. Здається, що ім'я своє офені отримали від маргінальної частини ченців та паломників до Афонських монастирів (термін виник від слова з основою «Афон»), різноманітних відвідувачів Святих місць, що в дорозі «міняли на гроші» образки та ікони і не завжди відрізнялися благочестивою поведінкою.

Бабуся вченого – Ольга Олексіївна Тереножкіна загинула під час голоду в Поволжжі 1921–1922 рр. [6, с. 10].

Батько Іван Олександрович (близько 1862–1917) народився напевно що у м. Ніколаєвську Самарської губернії. 1893 р. він відкрив книжкову лавку на міському базарі, де окрім «букіністичної» літератури зазвичай продавав й інший супутній крам. Інтерес до цієї справи розвинувся саме на підвалинах сімейної традиції.

З кінця ХІХ ст. в місті засновуються нові бібліотеки, типографія, збільшується кількість шкіл, в губернії проводяться тимчасові педагогічні курси для вчителів, росте культурний рівень різних верств населення. Батько Олексія був освіченою людиною, та потерпав від запойного пияцтва, захворів на туберкульоз і помер 1917 р. В.Ю. Мурзін [11, с. 4] пише, мабуть спираючись на розповіді самого Олексія Івановича, що той був купцем другої гільдії. В місті кількість купців взагалі була високою (на 1896 р. купців та почесних громадян 1123, міщан 8668, селян 1316, військового стану 1102, дворян 212, духовного звання 110, інш. верств 73). Жила родина за адресою: вул. Московська, 34.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Напевно що до цього роду належить і монахиня Анна Єфимівна Тереножкіна (1884–29.12.1937). Вона народилася у м. Пугачові, загинула внаслідок репресій і була канонізована РПЦ як новомучениця.

Мати вченого Олена Олексіївна Тереножкіна (до заміжжя Гуляєва) походила з селян розташованого недалеко с. Толстовка. Після революції була позбавлена виборчих прав до 1927 р. Похована у м. Геленджик Краснодарського краю.

Генеалогічні розвідки виявляють також спорідненість сім'ї з родинами Рукіних та Чіванових.

Подружжя Тереножкіних мало п'ятеро дітей.

Старша сестра Варвара закінчила педагогічні курси та викладала у школі. Під час голоду 1921 р. працювала в евакуйованому до м. Житомиру дитячому інтернаті. У шлюбі мала прізвище Шишкіна. Після війни деякий час працювала на Самаркандській археологічній базі, якою керував Олексій Іванович.

Іван служив у Червоній Армії, 1919–1921 рр. на Уральському фронті, а 1921–1923 рр. на «Румунському» фронті. Він став ботаником-аграрієм. Відомі ботанічні збори І.І. Тереножкіна починаючи з 1928 р., він залишається одним з основних колекторів сучасного гербарію Самарського історико-краєзнавчого музею. Потім вчений працював у Сталінградській обласній дослідній станції з тваринництва.

У період війни І.І. Тереножкін знаходився на військовій службі, відповідав за стан трав'яного покриття аеродромів. Збереглися 48 його листів, написаних у 1942–1945 рр. до Олексія Івановича. Військова цензура обмежувала тематику переписки і, окрім іншого, він пише про години дозвілля – що прочитав, як купив скрипку і вивчився на ній грати. Викликають посмішку спроби повідомляти, куди вже дійшла його частина, на зразок: «В скором времени, возможно, буду иметь случай поклониться местам, где жил и учился небезызвестный тебе Николай Васильевич. Надо сказать, что в живых я его не

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

застану – много воды утекло с тех пор!» – певно, що мова йде про М.В. Гоголя та території поблизу Полтави чи Ніжина.

Після війни І.І. Тереножкін працював с.н.с. у відділі кормових культур НДІ сільського господарства південного сходу в Саратові. Представник школи О.І. Тереножкіна Н.О. Гаврилук знайомилася з роботами його брата, коли займалася питаннями палеоекології. Вона пише, що вчений був перед війною репресований за свої наукові погляди, його праці видалені з бібліотек і помер він «у тюрмі», посилаючись нібито на розповіді самого Олексія Івановича [3, с. 507]. Втім, точно відомо, що не стало Івана Івановича 22 березня 1974 р., зокрема, О.І. Тереножкін у щоденнику записав, що дізнавшись про хворобу брата, вилетів до Саратова, але вже не застав його живим. Здається, така розбіжність виникла як контамінація з біографією Н.І. Вавілова.

З листування початку 1970-х рр. видно, що вчений в останні роки життя, незважаючи на хвороби, захоплювався живописом, краєзнавчими розвідками – перебігом пугачовського повстання на Іргізі, золотоординськими старожитностями. Він вивчає ілюстрований акварельними малюнками рукопис з Саратовського краєзнавчого музею «Обозрение Саратовской губернии в статистическом отношении», атрибутувавши авторство як належне відомому географу К.І. Арсеньєву.

Праці І.І. Тереножкіна 1930-х – початку 1970-х рр. користуються увагою фахівців і зараз. Відома мені бібліографія І.І. Тереножкіна нараховує щонайменше 28 публікацій.

Інший брат, Олександр, народився 1905 р. Після війни він працював вчителем у м. Геленджик.

Олексій народився 26 листопада (13-го за старим стилем) 1907 року. Хрестили його 21-го, у четверг.

Василь (1914–1941) був найменшим у сім'ї. Коли на початку 1930-х рр. Олексій Іванович обговорював плани виїхати до Монголії на два роки для роботи, він називав Василя своїм вихованцем і збирався взяти його з собою.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Потім той вчився на фізичному факультеті МДУ. Брати вважали його найталановитішим у родині. Під час війни він записався добровольцем. За спогадами однокурсника, з яким вони потрапили разом на фронт, В.І. Тереножкін на той час був випускником фізфаку, а за військовою спеціальністю льотчиком, але їх призначили до окремого батальйону зв'язку при дивізії. Під час боїв під м. Єльня Смоленської області, ймовірно 4 жовтня, Василь загинув [10].

Усі троє братів – Іван, Олександр та Олексій у 1920-ті роки брали участь в археологічних розвідках та розкопках, що їх проводив Музей місцевого краю.

В атмосфері розквіту краєзнавства Олексій починає своє знайомство з пам'ятками археології, підлітком проводить розвідки на довколишніх поселеннях вздовж р. Великий Іргіз – лівої притоки Волги. Ще в шкільні роки він відкрив кілька поселень доби бронзи.

За свідченням самого О.І. Тереножкіна, свої перші археологічні відкриття він зробив у 1919 та 1920 рр., тобто початок зародження наукових зацікавлень відбувався тоді, коли йому не виповнилося і дванадцяти років [5, с. 97]. Наступного року він бере активну участь у дослідженні перших курганів на краю рідного м. Пугачова.

З початком голоду у Поволжжі мати через свого двоюрідного брата Михайла Івановича Рукіна, воєнкома м. Пугачова, дістала дозвіл на виїзд і разом з молодшими синами потягом рушила до України, через Київ в Подільську губернію. 1921–1923 рр. сім'я жила в с. Пеньківка (зараз Шаргородський р-н Вінницької обл.) та у м. Жмеринка. Не виключено, що Пеньківку вони вибрали, бо мали там якихось знайомих – село було засновано старообрядцями з Росії (можливо, це випадок, але прізвище Пеньков було поширене у м. Ніколаєвську).

Після повернення Олексій працював в пугачовському музеї між 1923 та 1928 роками, проводячи за музейними справами весь свій час, часто не на користь навчанню та роботі по господарству. Треба зазначити, що ще пару

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

десятиріч тому обов'язки усіх членів сімей в провінційних містах були регламентовані авторитарною патріархальною традицією і вільно займатися пошуками, що не приносили для сім'ї прибутку вважалося б неприпустимою справою [16, с. 166-168].

Першим по справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку 1926 р. в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства. Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником Олексія в археології.

Восени О.І. Тереножкін вступає на археологічне відділення цих Вищих етнологічно-археологічних курсів краєзнавства. Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій пройшов за два роки, працюючи, щоб заробити на життя, одну зиму дворником, а іншу – робітником на пристані, бо, окрім усього, доводилося платити і за навчання.

Восени 1928 р. він переходить на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету І Московського державного університету. Знання, що отримували на курсах, були цілком достатніми для продовження навчання в університеті. Тогочасні вимоги до рівня освіти вступаючих були взагалі низькими, більше значення мало соціальне походження, часто приймалася молодь взагалі без середньої освіти через «робфаки» і по рознарядках різних «парттисяч» та «профтисяч».

Жив Олексій у гуртожитку на вул. Малій Піроговській, серед студентського гаміру і дискусій, що інколи тривали аж до ранку.

У сезони 1929 та 1930 рр. він працює в археологічній експедиції Антропологічного науково-дослідного інституту МГУ та Киргизського науково-дослідного інституту краєзнавства – сам-один, пересуваючись на віслику, проводить розвідки на р. Чу в Киргизії, в долині р. Талас, займаючись фіксацією велетенських середньовічних городищ.

В «рік великого перелому» почався тиск і на історичну науку, а наступного 1930 р. репресії стають масштабними, зокрема, почався розгром

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

краєзнавчого руху, в руслі якого виник і сформувався інтерес О.І. Тереножкіна до археології. Життєві негаразди не минули і Олексія – у лютому його виключили з числа студентів Московського університету через донос однокурсника С. Юдіна (sic!) про приховане соціальне походження «з торговців», про що той довідався, тихцем прочитавши отриманого від брата Івана листа. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з Державного історичного музею, де Олексій почав працювати. У сімейному архіві збереглася фотографія цього Степана Юдіна з дарчим підписом «на пам'ять».

Восени, по закінченні експедиції, О.І. Тереножкін за «путівкою» Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля завідувати краєзнавчим музеєм у м. Алапаєвську Свердловської області. Це «заслання» тривало до серпня 1931 р., і його стало можливим скоротити лише завдяки посиленням на сімейні обставини: Олексій Іванович на той час оженився, а його дружина Ліза вступила до медфаку МДУ.

Єлизавета Яківна Тереножкіна (до заміжжя Яковлева), народилася 1911 р. Повернувшись до Москви, родина жила в районі Арбата, в будинку на Смоленській-Сенній площі, 34, кв. 5 (не зберігся). До війни у них народилося двоє дітей – Єлена (1935) і Дмитро (1938), після 1946 р. подружжя розлучилося.

Дмитро потім працював на заводах м. Києва токарем та слюсарем.

Єлена Тереножкіна (1935–2013 рр.) вступила до історичного факультету МДУ (під час екзаменів жила в сім'ї Гракових). 1959 р. закінчила навчання, спеціалізуючись на кафедрі археології [2, с. 261]. Займалася археологією та історією в Туві. Потім жила у м. Таллінні, працювала екскурсоводом, видала путівник містом. Одружилася з Матті Ранну, естонцем – він був журналістом, також займався водним поло.

Онук Олексія Івановича Аллан Ранну – відомий художник, мандрівник по Тибету та Індії. Народився 1958 р. у Москві, ім'я своє отримав на честь відомого естонського архітектора і скульптора Аллана Мурдмаа, з яким були дружні його батьки. Вчився у Таллінні живопису, потім на біологічному факультеті

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

МДУ. Живе в переіменованому вже на Сергієв Посад місті, в публікаціях та інтерв'ю часто згадує перебування в середньоазійських експедиціях свого діда. Його дочка Крістіна вивчала астрофізику на фізичному факультеті МДУ.

Єлена після загибелі свого чоловіка М. Ранну та другого шлюбу з якимсь відомим письменником-«деревенщиком» переїхала до м. Загорська.

Повертаючись до періпетій біографії О.І. Тереножкіна, зазначимо, що коли він знову опинився у Москві восени 1931 р., щоб завершити навчання, його факультет був вже ліквідований. Наукові установи власне історичного профілю по всій країні взагалі фактично зникли (виключенням став лише МІФЛІ) до 1934 р. Олексій, можливо, повинен був розшукувати своїх колишніх викладачів головним чином у Московському інституті філософії та історії. До виключення він встиг провчитися три семестри, і через півтора року «заднім числом» автоматично отримав заліки за останній семестр.

Пізніше, наприкінці 1960-их років, коли у Києві, в Інституті археології почалося цькування науковця по партійній лінії і О.І. Тереножкін та В.І. Іллінська як можливий варіант обмірковували свій переїзд до Москви, це дало привід для неприємних інтриг, що нібито доктор наук не має вищої освіти, аби перешкодити небажаній появі конкурентів. На щастя, пише О.І. Тереножкін, в університетському архіві збереглися свідчення про завершення навчання [5, с. 106].

З січня 1932 р. молодий історик був залучений до роботи Центральної Ради «Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій» (ОПТиЭ), яким тоді дуже опікувався нарком юстиції Н.В. Криленко. Там О.І. Тереножкін працював інструктором-педагогом до 1934 р.

В ці ж роки він не полишав і експедиційні дослідження: польовий сезон 1932 р. присвятив розвідкам (за участі Б.М. Гракова) по обом берегам р. Уралу, а 1933 р. приймав участь в обстеженні зон новобудов та розкопках в Південному Приураллі.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

1934 р. провів розвідки разом з М.В. Воєводським та А.А. Потаповим у Хорезмі.

З 1935 по 1939 роки О.І. Тереножкін навчався в аспірантурі при Інституті історії матеріальної культури АН ССРСР в Москві.

З початку 1939 р. дослідник переїздить з Москви до Ташкенту. Планує написання кандидатської дисертації на матеріалах пам'ятки VII-VIII ст. Беркуткала в Хорезмі. О.І. Тереножкін починає ґрунтовно, систематично вивчати проблематику археолого-історичної періодизації культур Середньої Азії. Робота над цією глобальною темою була перервана початком війни.

Восени О.І. Тереножкін призваний в РККА і знаходився в учбових таборах до осені 1942 р., коли армія, де він лейтенантом проходив службу, була включена до бойового порядку військ, які були задіяні в обороні Сталінграду.

Наприкінці війни служив на посаді старшого помічника начальника відділення досвіду війни штабу 4-ї гвардійської армії. У 1943–1945 рр. приймав участь в написанні історії 24-ї армії (з 1943 р. – 4 гвардійська). Ця епопея була видана у Відні на трофейному обладнанні і стала чи не першим часописом війни, що побачив світ. Книга викликала невдоволення Й.В. Сталіна і це загальмувало на роки появу військової мемуарної літератури.

На початку вересня 1945 р. О.І. Тереножкін був демобілізований в званні старшого лейтенанта. Він повертається до Ташкенту, в Інститут історії та археології АН Узбецької РСР.

З дружиною Лізою не знаходить спільних інтересів. Війна посприяла тому, що багато сімей розпалися. В цей час приїхала фронтова подруга Олексія Івановича Бела Соломонівна Пріцкер і невдовзі в них народилася дочка Марія. Про це кохання дивіться [5, с. 28-48] опубліковані фрагменти зі щоденника Олексія Івановича.

Марія (у заміжжі Ільменська) проживає у м. Дніпро. За фахом архітектор, займалася викладацькою діяльністю в інженерно-будівельному інституті. Вона

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

має дочку Алісу, котра зараз живе у Копенгагені, та ще двох молодших дочок-близнят, Олександрю і Євгенію які вчилися у Києві на мультіплікаторів.

У грудні 1948 р. вчений переїхав до Києва. В цей час щойно призначений директор Інституту археології АН УРСР П.П. Єфименко (також представник славнозвісної династії істориків – В.С.) починає збирати наукові кадри і запрошує О.І. Тереножкіна. Переїзд був пов'язаний і з обставинами особистого життя. Олексій Іванович зустрів своє кохання – познайомився з Варварою Андріївною Іллінською, яка за порадою Б.М. Гракова приїхала попрацювати в самаркандській експедиції. Вона на все життя стане його дружиною, колегою і науковим однодумцем.

В.А. Іллінська народилася 19 вересня 1920 р. в м. Іжевську.

Її мати – Варвара Володимирівна Іллінська (до заміжжя Дембіцька) народилася 3 грудня 1895 р. в м. Курську. Її батько – Дембіцький Володимир Костянтинович (за сімейними переказами був дворянином і нібито курським предводителем); мати Дембіцька Наталія Іванівна,.

Варвара Володимирівна мала старшу сестру Наталю (1890–1946), яка стала балериною. Сестри жили у Петербурзі, Варвара вчилася на Бестужевських курсах. Після війни жила у Шостці, потім у Києві, викладала іноземні мови.

Батько В.А. Іллінської – Андрій Ніколайович Іллінський теж походив з родини курських дворян. Мав щось близько десяти братів, більшість яких за сімейною традицією стали морськими офіцерами, декотрі з них загинули під час Світової війни. Сам А.М. Іллінський також служив мічманом у 1914–1915 рр. на паровому криголамі «Вагач» в якості інженера-моториста, брав участь у славетному поході під проводом Б.А. Вількицького, коли був прокладений Північний морський путь. 24 червня 1914 р. два судна «Таймир» і «Вайгач» вийшли у море з Владивостока з метою пройти до Архангельська. Але за одну навігацію цього зробити не вдалося, і перезимувавши у льодах, вони лише 3 вересня 1915 р. прибули до місця призначення. 1 жовтня гідрографічна

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

експедиція була розформована, як її учасник, А.Н. Іллінський нагороджений почесним нагрудним знаком.

Цікаво, що в ювілейній статті до 90-річчя В.А. Іллінської наводиться версія, що її батько дрейфував у льодах нібито у 1920-х роках, тобто був саме радянським полярником [15, с. 144], а не учасником гідрографічної експедиції, яка відкрила острови Північної землі, названі тоді на честь російського імператора та наслідника престолу. Це відповідає радянській пропаганді про відкриття цього останнього величезного масиву суходолу на планеті. Наприклад, в III томі фундаментальної «Истории Сибири» на мапі «Сибирь перед Первой Мировой войной» Північна Земля взагалі не позначена і з'являється лише у наступному томі, присвяченому періоду будівництва соціалізму, коли «по существу заново открыли для науки Северную Землю» [6, с. 421]. 1926 р. була прийнята постанова про перейменування Землі Імператора Ніколая II на Північну Землю. Матеріали й документи цієї експедиції були евакуйовані до м. Ярославля під час Першої світової війни і потім майже всі були знищені під час обстріла міста підрозділами Червоної армії під час придушення антибільшовицького повстання у Ярославлі.

А.Н. Іллінський працював у 1920-ті рр. на Іжевському зброярному заводі, знаходячись у відрядженні у Москві, помер від скарлатини. Сама ж Варвара Андріївна, як згадує її син Андрій, про свою родину майже не розповідала. Її брат Михайло Андрійович народився 25 серпня 1923 р. Він, продовжуючи сімейну традицію, став морським офіцером, служив локаторщиком, мав звання капітана I рангу. Жив у м. Пушкін.

В.А. Іллінська у 1937–1941 рр. вчилася на історичному факультеті Ленінградського університету. Про її студентські роки відомо мало. Збереглася побутова записка, в якій вона пише своєму чоловікові, що пішла до Інституту історії матеріальної культури, тобто Варвара Андріївна мала тоді з ІМК якісь навчальні чи наукові контакти.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Її перший чоловік Леонід Нікіфорович Черного теж вчився в ЛДУ, на біологічному факультеті. Пішов воювати добровольцем і загинув на фронті. В.А. Іллінська пережила блокаду, під час якої помер і їх маленький син Марк. Зберігся щоденник, ведений батьками від самого народження дитини – він сповнений жахливого трагізму записів, зроблених у блокадні дні.

Працюючи у Києві на досить високих посадах у комсомолі, Варвара Андріївна на початку 1945 р. починає вчитися в аспірантурі Інституту археології АН УРСР.

«У жовтні 1944 року В.А. Іллінська стала членом КППС. Таким чином, перед молодою енергійною жінкою, яка мала історичну освіту та великий досвід роботи з молоддю, відкривалася, здавалося б, заманлива перспектива кар'єрного росту в комсомолі. Але В.А. Іллінська вирішила свою долю інакше. Ще працюючи у Київському обкомі комсомолу, 15 січня 1945 року, вона написала заяву на ім'я в. о. директора Інституту археології АН УРСР члена-кореспондента Л.М. Славіна з проханням допустити її до здачі іспитів до аспірантури інституту, наваживши: «Война прервала мою учёбу и работу по специальности. Однако я горячо желаю продолжить учёбу, а затем работать в области археологии, специализируясь по скифо-сарматскому периоду». Отже, прагнення були сформульовані чітко» [15, с. 145].

Втім, не дуже зрозуміло, чому був вибраний саме скифо-сарматський період, самими ж сарматами Варвара Андріївна в подальшому не займалася. Можливо, що (хоча б почасти) В.А. Іллінська була направлена до Інституту археології по партійній лінії, щоб «укріпити кадри» Інституту, бо головним спеціалістом з цієї тематики там була І.В. Фабріціус (у 1944 р. виконувала обов'язки завідувача відділу), а її біографія для того часу не була бездоганною. Ця представниця ще двох цікаво переплетених родин Фабріціусів та Гошкевичів поступово була усунута від експедиційних робіт та участі у науковому житті й покинула роботу в Інституті (хоча вже й у пенсійному віці, але ще сповнена енергії і наукових задумів).

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

В червні 1949 р. В.А. Іллінська захистила дисертацію «Пам'ятки скіфського часу Посулля». Важко говорити, наскільки її наукова особистість сформувалась під впливом університетських вчителів або участі в експедиції Б.М. Гракова, а наскільки склалася у спілкуванні з Олексієм Івановичем, який на той час вже проводив розкопки більше двадцяти років, тоді як Варвара Андріївна поки не мала великого досвіду в археології. Безсумнівними є лише притаманна їй внутрішня здатність до саморозвитку і та велика робота, що була зроблена для опрацювання широкого кола археологічних джерел та їх подальшої інтерпретації. Також, треба думати, вкрай корисними були сімейне спілкування і співпраця двох науковців: «Але як би там не було, в усякій творчості сімейна злагодженість приносить надзвичайно велику користь. Те, що у нас робилися кроки проти родинності в науці, це протиприродно. Уся природа показує, що найкращій тип співробітництва – це сім'я», – писав видатний фізик П.Л. Капіца [7, с. 15].

Наукова біографія В.А. Іллінської є темою для окремого дослідження, тому лише зазначимо, що докторську дисертацію «Скіфський період в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі» – розширений розгляд тематики кандидатської, вона захистила 1971 р., а 1977 р. разом зі своїм чоловіком стала лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки (премія присуджена колективу авторів трьохтомної «Археології Української РСР»). Не стало видатної дослідниці скіфських старожитностей 11 грудня 1979 р.

В окремій публікації можна простежити розподіл тематики досліджень у скіфознавстві між О.І. Тереножкіним та В.А. Іллінською, а також розглянути перелік робіт, написаних разом.

Повернемося до початку київського періоду роботи О.І. Тереножкіна. З 1 квітня 1949 р. він очолив скіфо-античний відділ (з 1968 р. той мав назву відділу археології раннього залізного віку) і керував його роботою протягом трьох десятиліть.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Вчений швидко опанує нову для нього проблематику східноєвропейського доскіфського періоду. З огляду на недостатню розробленість культурно-хронологічної періодизації, яку йому й довелося створювати, О.І. Тереножкін починає працювати над окремими питаннями. Поступово висновки корелювалися між собою та склалися в нову концепцію бачення пізнього бронзового часу.

14 листопада 1968 р. на засіданні партійної організації Інституту археології було прийняте рішення про виключення О.І. Тереножкіна з числа членів КПСС. Рішення приймалося відкритим голосуванням, тобто більшість партійних колег по Інституту висловилися за це. Серед інших закидів, вчений звинувачувався і у тому, що прийняв на роботу «ідейно незрілого» Б.М. Мозолєвського, звинувачуваного у «націоналізмі». Наступного року рішення було відмінено парткомом АН УРСР.

1971 р. ознаменувався дослідженням славнозвісної Товстої Могили експедицією, керованою Б.М. Мозолєвським – учнем Олексія Івановича. Розкопки відвідали й О.І. Тереножкін та В.А. Іллінська.

1976 р. побачила світ монографія О.І. Тереножкина «Киммерийці», яку сам автор вважав за найголовніший результат своїх досліджень в Україні [5, с. 105].

Олексія Івановича не стало 19 травня 1981 р. Його пам'яті були присвячені наукові конференції 1987 р. (Кіровоград), 1992 р. (Мелітополь), 1998 р. у Києві (Музей історичних коштовностей), 2007 р. (Чигирин).

Син Олексія Івановича і Варвари Андріївни Андрій Іллінський став митцем, він скульптор-кераміст і художник-графік, учасник багатьох виставок. 1976 р. закінчив Московський поліграфічний інститут. Працює у Києві, член Національної спілки художників України (1982). Автор поетичної збірки «Печати на глине» та упорядник книжки спогадів і листів свого батька [5]. Його старший син Анісім за освітою психолог, успішно займається капоейрою та проводить тренування з цього виду спорту.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

Дружина Андрія Іллінського – Олена Ельдвігівна Сагайда, відомий реставратор. Їх син Іван мав невиліковну хворобу, з якою мужньо боровся – займався цигуном і йогою. Мені довелося з ним спілкуватися – мушу сказати, що страждання зробили його не по рокам дорослим і мав він якийсь янгольський образ. Онука Олексія Івановича не стало минулого року. Після нього залишились кілька десятків цікавих керамічних скульптур, які він виготовляв, працюючи разом з батьком ...

У зв'язку з темою родинних традицій згадується один епізод з листа О.І. Тереножкіна від 12.08.1944 р.: «В Вене был у супругов Ганчаров (Франц Ханчар – відомий австрійський археолог – В.С.). «Кормил» их бутербродами зачерствевшего хлеба с мясом, консервами мясными русскими и «поил» их австрийским спиртом. Они были голодны, но жили какими-то традициями (часы моей бабушки, стол отца). У меня же нечем упомянуть прошлое, кроме приобретенного мною. Оно моя голова и больше ничего». [5, с. 46]. Оточуючі людину речі в сучасних дослідженнях істориків стають предметом спеціальної уваги. Зокрема, добре відомо, як сімейні реліквії забезпечують зв'язок поколінь та передачу традиції. Вчений же з сумом пише про відсутність таких пам'ятних дорогих речей у нього самого, бо вони погубилися через чисельні переїзди та життєві негаразди в епоху історичних катаклізмів, на яку припала перша половина його життя.

Меморіальні речі родини Тереножкіних могли б стати темою окремої розвідки. Зокрема, можу розповісти, що письмовий стіл Олексія Івановича знаходився на базі Херсонської археологічної експедиції у м. Каховка (якою він керував у сезон 1973 р.). Якось начальник ХАЕ А.І. Кубишев побачив, що я милуюся цим дубовим двотумбовим, покритим зеленим сукном столом, який вже почав потроху розвалюватися від часу, та зазначив, кому той належав і потім навіть запропонував його мені у подарунок. Склалося так, що вивезти стола я не зміг, а то б може писав цю статтю сидячи за ним. З Анатолієм Івановичем ми зустрілися в останній рік його життя і він розповів, що стіл

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

відвіз разом з деякими колекціями до краєзнавчого музею, коли база ліквідувалася на початку 90-х років. У цьому музеї слідів стола Тереножкіна мені знайти не вдалося, він зник, як «стілець мадам Петухової в недрах залізничного вокзалу». Зараз можна подивитися лише на фотографію цього стола у томі «Енциклопедії історії України» – на ньому якраз розкладені золоті знахідки з Мелітопольського кургану [12, с. 57]

Закінчуючи оповідь про біографію і родину О.І. Тереножкіна, треба сказати, що одним з найвагоміших результатів діяльності Олексія Івановича і Варвари Андріївни було створення київської школи скіфознавства, яка зараз розвивається вже в другому поколінні. Важко точно визначити коло учнів цих науковців, бо їхні особистості вплинули в різній мірі на багатьох дослідників. Зараз в історіографії намагаються використовувати більш нейтральне і ширше визначення відносин вчителя та учнів як «наукового середовища». У зв'язку з акцентаціями цього нарису здається доречним згадати те, що свідки тих подій – учні і колеги, неодмінно наголошують на зовсім сімейній атмосфері спілкування вдома у своїх старших товаришів і наставників (вони добре пам'ятають мідну табличку з прізвищами О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської на вхідних дверях їх квартири за адресою: вул. Коротченка, 3-а). Під час же роботи «у полі», яка займала кілька місяців на рік, сімейна складова взагалі завжди була невід'ємною рисою експедиційного життя.

Можна назвати ще й такий аспект «сімейної історії», як «друзі сім'ї». Стосунки Тереножкіна та Іллінської з великим колом науковців часто мали особистий характер, що добре видно з дарчих інскриптів на публікаціях, їхнього листування, теплих спогадів про Олексія Івановича та Варвару Андріївну. В особистому архіві О.І. Тереножкіна відклалися листи, повні мережива дружніх слів, від В.А. Городцова, Е.І. Крупнова, Б.О. Рибаківа, Б.М. Гракова, М.М. Дьяконова, П.П. Єфименка, Л.М. Славина, А.І. Мелюкової, Б.М. Мозолєвського, В.Ю. Мурзіна та ще кількох десятків його кореспондентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев В. М. Нова сімейна історія на вітчизняному ґрунті. Г.Д. Голубчик. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України : нова сімейна історія – Дніпропетровськ, 2003 / В. М. Андреев // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 14. – Херсон, 2004. – С. 168–173.
2. Выпуски кафедры археологии исторического факультета МГУ // 60 лет кафедре археологии МГУ им. Ломоносова. Тез. докл. конф. – М., 1999. – С. 255–276.
3. Гаврилюк Н. А. Сто лет полета. / Н. А. Гаврилюк // АДУ 2005–2007. – К., 2007. – С. 504–508.
4. Голубчик Г. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України : «нова сімейна історія» : автореф. дис. ... канд. іст. уаук : 07.00.06. / Г. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 35 с.
5. Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К., 2006. – 112 с.
6. История Сибири с древнейших времен до наших дней (в 5 томах) / гл. ред. А. П. Окладников. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1968–1969. – Т. 4. Сибирь в период строительства социализма. – 652 с.
7. Капица П. Л. Карманный справочник физика-экспериментатора (цитатник). М., 1974 / П.Л. Капица // Машинопис. – Режим доступа : <http://mipt.ru/upload/medialibrary/b56/kapitza120.pdf>].
8. Ключевский В. О. Евгений Онегин и его предки / В. О Ключевский / Сочинения в восьми томах. – Том XII. Исследования. Рецензии. Речи. (1866–1890). – М. : Изд. соц.-эк. лит. 1959. – С. 152–173.
9. Кучеренко М. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук. – К. : Кий, 2006. – 662 с.
10. Мищенко Л. Г. Пока я помню... / Л. Г. Мищенко. – М. : Возвращение, 2006. – 144 с.

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

11. Мурзін В. Ю. О. І. Тереножкін – видатний дослідник скіфської культури / В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – №4. – С. 4–9.

12. Мурзін В. Ю. Тереножкін Олексій Іванович / В. Ю. Мурзін // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. / Т. 10 : Т-Я. – 2013. – 784 с.

13. Орлов И. Б. Семейная история : от истории домохозяйства к вопросам внутрисемейных отношений / И. Б. Орлов // Вестник Тверского государственного университета. Серия История. – 2009. – № 2 (19). – С. 67–76.

14. Саєнко В. М. Токмацькі витоки родини Єфименків (До 170-літньої річниці від народження П. С. Єфименка) / В. М. Саєнко // Музейний вісник [ЗКМ]. – Вип. 4. – Запоріжжя, 2004. – С. 88–92.

15. Саєнко В. М. Матеріали до біографії І. І. Тереножкіна в архівних збірках України / В. М. Саєнко // Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог. Мат. конф. – Ч. 2. – С. 238–240.

16. Салимуллина Е. В. Семейные отношения провинциального купечества дореволюционной России / Е. В. Салимуллина // Облик российской провинции : исторические и современные социокультурные проблемы : V Международные Стахеевские чтения : Материалы научной конференции. – Елабуга, 2012. – С. 166–168.

17. Скорий С. А. «Гаряче бажаю продовжити навчання..., спеціалізуючись у скіфо-сарматському періоді» (до 90-річчя від дня народження В. А. Іллінської) / С. А. Скорий // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 143–149.

18. Тригуб О. Сімейні зв'язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. / О. Тригуб // Український історичний збірник. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 27–38.

19. Чабан М. З роду Петрових. Матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова) / М. Чабан. – Київ : НаУКМА, 2012. – 81 с.

Рассматриваются материалы для изучения на новых методологических принципах родовой «семейной истории» ученых-археологов А.И. Тереножкина и В.А. Ильинской.

Ключевые слова: *А.И. Тереножкин, В.А. Ильинская, семейная история, археология.*

The materials of family story of scientists-archeologists O.I. Terenozhkin and V.A. Illins'ka are learned and analysed applying the modern methodological principles. The life stories, personal and professional development of four-five generations of the members of both the families are tracked down via general overview. A lot of the outstanding persons and striking personalities were among the families' members.

One of the most remarkable representatives was Oleksiy Ivanovich Terenozhkin (born on November 26th in 1907 – died on May 19th in 1981) – the prominent archeologist and historian who worked at the beginning of his career in Russia and Central Asia.

Oleksiy moved to Ukraine in 1948 where since 1949 he has been leading the group of Scythian and Classical antiquity archeology within the department of Early Iron Age of the Institute of Archeology of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Republic - for more than 30 years.

The scientist researched the historical and cultural development in Ukrainian forest-steppe regions in the period before the Scythian expansion (IX – VII century B.C.). He revealed and explored the significant number of archeological monuments, distinguished and separated Chornolis archeological culture (Black Forest Culture), proved its connection with the earlier cultures of Bronze Age. He reasoned the connection and strong association of the monuments of Chernogorovka and Novocherkassk cultures (ca. 900 to 650 years B.C.) in the steppe part of Eastern Europe (predominantly in Ukraine and Russia) with Cimmerians culture previously known mostly from historical written sources and some artefacts.

Terenozhkin conducted numerical field explorations. In 1958 Oleksiy defended a thesis to obtain a degree of Doctor of History Science with the subject «Pre-Scythian historical period in near the Dnieper forest-steppe region of Right-bank Ukraine».

He also investigated and traced the continuous succession of archeological cultures in the forest-steppe areas of Right-bank Ukraine – from the Trzciniac culture via Chornolis one to the Scythian culture and early Slavic Zarubintsy culture, that resulted in his conclusion that the population of these areas was composed by the predecessors of the Slavs in the Bronze and Early Iron Ages.

The historian also wrote in co-authorship with his wife Varvara Illinska (who fully shared his scientific views) the parts devoted to Cimmerians and Scythians historical periods for the second volume of the encyclopedia «Archeology of Ukrainian Soviet Republic» (issued in 1971 and 1986). The scientists researched and elaborated the subjects of the Scythians origin, the background and the expansion of their culture, Scythians' ethnical geography, social relations and the formation of

В. Саєнко. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських

their state. They believed the Scythia to be the state formed by different ethnoses within steppe and forest-steppe areas and united under the governance of Iranian-language Scythians which migrated from Central Asia.

Key words: *O.I. Terenozhkin, V.A. Illinska, family History, archeologi.*

Фото1. Олексій Іванович Тереножкін.

Фото 2. Верхній ряд, зліва направо: брати Тереножкіни – Іван, Олександр, Олексій, Василь. 1935 р.

*Фото 3. О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Єлена Тереножкіна, В.В. Іллінська,
Андрій Іллінський. 1952 р.*

Фото 4. Знак, яким був нагороджений А.Н. Іллінський як учасник полярної експедиції у 1914-1915 рр.

Фото 5. Тереножкін та В.А. Іллінська серед співробітників Інституту археології (фото надано О.В. Юрковою).

Фото 6. А.О. Іллінський серед своїх скульптур.

Фото 7. Табличка з дверей київської квартири науковців.